

DOI: [10.32702/2307-2156-2021.1.33](https://doi.org/10.32702/2307-2156-2021.1.33)

УДК 328.18:316.061.2+614.2

С. І. Богату,
к. м. н., асистент кафедри фармакології та фармакогнозії,
Одеський національний медичний університет,
магістр публічного управління та адміністрування, лікар-стоматолог
ORCID ID: 0000-0002-7979-8232

ДОБРОВОЛЬЧИЙ ПІДХІД В СТОМАТОЛОГІЇ ЯК ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНО-ГРОМАДЯНСЬКОГО ПАРТНЕРСТВА

S. Bohatu
PhD in Medical Sciences, Assistant of the Department of Pharmacology and Pharmacognosy,
Master of Public Administration, dentist

VOLUNTARY APPROACH IN DENTISTRY AS A FORM OF PUBLIC-CIVIL PARTNERSHIP IMPLEMENTATION

Здоров'я порожнини рота є невід'ємною складовою здоров'я всього організму. Станом на 2017 рік близько 2,3 мільярда людей страждають на карієс постійних зубів, що в подальшому може призвести до розвитку таких захворювань як гломерулонефрит, ендокардит, ревматоїдний артрит тощо. Більшість країн з низьким і середнім рівнем доходів не можуть надавати послуги з профілактики та лікування захворювань порожнини рота за рахунок державних коштів, про що доповідає ВООЗ, незважаючи на значний матеріально-технічний прогрес, який існує в стоматологічній сфері. Стоматологічна галузь потребує трансформації та реформування, зміну форми та організаційної структури, необхідним також є зміна форми господарювання закладів охорони здоров'я, що надають стоматологічну допомогу. Перспективним та ефективним напрямком забезпечення змін у стоматології є залучення до співпраці із державними органами в галузі стоматології громадських організацій як рушійної сили, як представника суспільства, професіоналів у даному питанні та приватного сектору, який зможе забезпечити матеріальну базу майбутніх перетворень. Така взаємодія отримала назву державно-громадянського партнерства, яке у стоматології реалізується у трьох формах: волонтерство, трипартит та соціальне підприємництво.

В даній статті найбільшу увагу приділено добровольчому підходу в стоматології як формі реалізації державно-громадянського партнерства, який має значні переваги та позитивні сторони, серед яких надання якісної висококваліфікованої стоматологічної допомоги незахищеним та малозабезпеченим верствам населення, проте має певні недоліки як: короткотривалість, відсутність адаптації до місцевих систем охорони здоров'я, відсутність ефективних систем забезпечення якості і контролю роботи, створення залежності від громадських організацій, відсутність відповідальності за дії волонтерів, як наслідок – знецінення місцевої системи охорони здоров'я та довіри до місцевих лікарів. Для ефективного реалізації волонтерських програм у майбутньому в рамках взаємодії між

державою та громадськими організаціями необхідно перейти від традиційної концепції безпосереднього надання стоматологічної допомоги до концепції нарощування потенціалу місцевого медичного персоналу та зміцнення здоров'я.

Oral health is an integral part of the health of the whole body. As of 2017, about 2.3 billion people suffer from caries of permanent teeth, which in the future can lead to the development of diseases such as glomerulonephritis, endocarditis, rheumatoid arthritis and more. Most low- and middle-income countries are unable to provide public health prevention and treatment services for oral diseases, according to the WHO, despite significant logistical advances in the dental field. The dental industry needs to be transformed and reformed, the form and organizational structure need to be changed, and the health care facilities that provide dental care need to be changed. A promising and effective way to ensure changes in dentistry is to involve NGOs in cooperation with government agencies in the field of dentistry as a driving force, as a representative of society, professionals in this field and the private sector, which can provide the material basis for future changes. This interaction is called a state-civil partnership, which in dentistry is implemented in three forms: volunteering, tripartite and social entrepreneurship.

The activity of volunteer dental programs / missions abroad and in Ukraine is analyzed. Thanks to volunteer organizations from the USA, Great Britain, Spain, Italy, with the support of relevant dental associations, highly qualified assistance is provided to the population of developing countries who do not have access to oral hygiene products, do not have knowledge of dental disease prevention and do not have access to dentists: Honduras, Jamaica, Sri Lanka, Ecuador, Guatemala, Costa Rica, Nepal, Peru, Tanzania, India, Mexico, Kenya, Cambodia and more. In Ukraine, the volunteer dental mission is aimed at providing dental care to the military in eastern Ukraine who are involved in the anti-terrorist operation. This mission began in 2015 and continues to this day.

This article focuses on the voluntary approach in dentistry as a form of public-civil partnership, which has significant advantages and disadvantages, including the provision of quality highly qualified dental care to vulnerable and low-income groups, but has certain disadvantages such as: short duration, lack of adaptation to local health care systems, lack of effective quality assurance and control systems, dependence on NGOs, lack of responsibility for the actions of volunteers, as a result - the devaluation of the local health care system and trust in local doctors. For the effective implementation of volunteer programs in the future in the framework of interaction between the state and NGOs, it is necessary to move from the traditional concept of direct dental care to the concept of capacity building of local medical staff and health promotion.

Ключові слова: державно-громадянське партнерство; стоматологія; волонтерство; добровольчий підхід.

Key words: public-civil partnership; dentistry; oral health care; volunteering; voluntary approach.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Здоров'я порожнини рота є невід'ємною складовою здоров'я всього організму. Гарне здоров'я порожнини рота важливо не тільки для доброго самопочуття, загального стану здоров'я і свободи від болю і страждань, пов'язаних з проблемами здоров'я порожнини рота, але також впливає на самооцінку, якість життя і успішність в школі і на роботі. Більшість людей не знають про взаємозв'язок порожнини рота із здоров'ям всього організму, а ті, хто обізнаний, стикаються з потенційними перешкодами, такими як невелика кількість медичних центрів, непомірно високий рівень лікування, нестача фахівців тощо. Подолання цих перешкод – необхідність сьогодення для забезпечення доступу до стоматологічної допомоги якомога більшої кількості людей.

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я станом на 2017 році [20], захворювання порожнини рота представляють собою серйозний тягар для здоров'я в багатьох країнах світу і впливають на людей протягом усього їхнього життя, викликаючи біль, дискомфорт, потворність і навіть смерть. Ці хвороби мають загальні фактори ризику поряд із основними неінфекційними захворюваннями. За оцінками експертів від захворювань порожнини рота страждають майже 3,5 мільярда людей. За оцінками *Global Burden of Disease*

Study 2017 карієс є найпоширенішим захворюванням у світі – близько 2,3 мільярда людей страждають на карієс постійних зубів і більше 530 мільйонів дітей страждають на карієс молочних зубів, що в подальшому стає фактором ризику розвитку таких захворювань як гломерулонефрит, ендокардит, ревматоїдний артрит тощо.

Незважаючи на значний прогрес, який спостерігається у стоматологічній галузі із застосування найновітніших матеріалів, інструментів, технологій, у світі і досі є країни або окремі регіони, в яких немає постійного доступу до стоматологічної допомоги, в яких люди не обізнані з питань догляду за порожниною ротою та профілактики стоматологічних захворювань, не усвідомлюють всю важливість профілактичних заходів та не мають доступу до якісної кваліфікованої стоматологічної допомоги.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Більшість країн з низьким і середнім рівнем доходів не можуть надавати послуги з профілактики та лікування захворювань порожнини рота за рахунок державних коштів, про що доповідає ВООЗ [20], незважаючи на те, що завданням публічної політики в охороні здоров'я є збереження та зміцнення здоров'я населення, що є запорукою соціально-економічної стабільності країни. Проте на сьогоднішній день жодна держава світу неспроможна самостійно покривати витрати на всю систему охорони здоров'я, в тому числі на стоматологію через велику вартість та ресурсозатратність даної галузі [5]. Можливості державного фінансування стоматологічної служби не відповідають сучасному матеріально-технічному стану стоматології, оскільки прогрес в обладнанні, матеріалах, технологіях значно випереджає можливості бюджетного фінансування стоматологічної галузі в повному обсязі у різних державах світу, що є очевидним. Навіть в розвинутих країнах з високим рівнем ВВП сфера охорони здоров'я загалом та стоматологія зокрема не є повністю державною. У своїй публікації Павленко О.В. та співавт. відзначають, що у більшості розвинутих країн світу національні системи стоматологічної допомоги неоднорідні та складаються із трьох компонентів – приватного, суспільного та страхового [3].

Все вище перераховане робить актуальним проблему трансформації та реформування стоматологічної галузі, зміну форми та організаційної структури, форми господарювання закладів охорони здоров'я, що надають стоматологічну допомогу. Держава не може передбачити та не здатна забезпечити тисячі громадських потреб та послуг. Саме тому в цивілізованих країнах світу з високим рівнем життя населення, держава зберігає за собою мінімум впливу на суспільні процеси, в тому числі в охороні здоров'я, решта віддається громадськості і таким чином, з одного боку, реалізується право громадян на участь у здійсненні публічної політики в сфері охорони здоров'я, з іншого боку, громадськість, організації громадянського суспільства, соціально активні та свідомі громадяни, які є членами громадянського суспільства, забезпечують соціальну функцію держави, яку вона не може виконати в повному обсязі, таким чином забезпечуючи надання медичної та стоматологічної допомоги соціально незахищеним прошаркам населення. Важко переоцінити важливість налагодження співпраці між державою і громадянським суспільством у всіх сферах, в тому числі й у сфері охорони здоров'я.

Отже, перспективним та ефективним напрямком забезпечення змін у стоматології є залучення до співпраці із державними органами в галузі стоматології громадських організацій як рушійної сили, як представника суспільства, професіоналів у даному питанні та приватного сектору, який зможе забезпечити матеріальну базу майбутніх перетворень. Така взаємодія отримала назву державно-громадянського партнерства (ДГП), яке є вигідним для всіх учасників взаємодії.

Як свідчить зарубіжний досвід, охорона здоров'я є тою сферою, де ДГП знайшло достатньо широке розповсюдження, причому як в розвинутих країнах, так і в тих, що розвиваються. В галузі охорони здоров'я ДГП може бути реалізовано у наступних формах: волонтерство; тристороннє партнерство «держава – громадські (неурядові організації (НУО)) – приватний сектор (бізнес)»; соціальне підприємництво.

МЕТА СТАТТІ

Метою дослідження є вивчення досвіду іноземних країн у реалізації добровольчого підходу в стоматології як форми державно-громадянського партнерства та можливості впровадження його в Україні.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Незважаючи на значний науково-технічний прогрес, який супроводжує стоматологічну галузь, в якій нові матеріали, інструменти, технології з'являються ледь не щомісяця, що сприяє підвищенню якості стоматологічних послуг, що надаються, в світі залишаються регіони – це країни, що розвиваються, де доступу до стоматологічної допомоги практично немає через нестачу спеціалістів, брак коштів для закупівлі обладнання, організації робочого місця, і як наслідок значну поширеність стоматологічних захворювань (карієсу, його ускладнень, гінгівіту, пародонтиту), що призводить до втрати зубів, порушення функції та естетики не лише з боку щелепно-лицевої ділянки, а і до проблем з шлунково-кишковим трактом, в подальшому з'являються психологічні проблеми через відсутність спілкування з оточуючими внаслідок відсутності зубів, такі пацієнти частіше хворіють на соматичну патологію, що веде до економічних збитків. І таким чином, переводить проблему доступу до стоматологічної допомоги та відсутності стоматологічної допомоги на належному рівні із суто медичної площини у соціально-економічну проблему.

Для надання допомоги жителям країн, що розвиваються, керуючись співчуттям і бажанням допомогти, багато стоматологів та студентів-стоматологів працюють із стоматологічними НУО, щоб надавати допомогу в цих країнах. Однак, незважаючи на те, що волонтерство гідне захоплення справа, *Han S.J., Quiñonez C.* [13] звертають у вагу на те, що традиційна модель допомоги часто включає короткострокові місії, які зосереджені на лікувальному підході, який не завжди доречний і дає мало або зовсім не дає довгострокових переваг як для

місцевих жителів, так і для системи охорони здоров'я загалом.

Добровольчий підхід в стоматології або волонтерство досить поширена практика надання стоматологічної допомоги найвищого рівня топ- спеціалістами в своїй галузі із використанням найтехнологічнішого обладнання та найсучасніших матеріалів в країнах, що розвиваються.

Такі місії організують та підтримують провідні професійні стоматологічні організації світу, наприклад Американська стоматологічна асоціація (ADA), Іспанська стоматологічна асоціація (HDA). Це гарантує, що міжнародні стоматологічні проекти відповідають найвищим стандартам медичного та стоматологічного обслуговування [7,15].

Стоматологічне волонтерство за кордоном включає в себе широкий спектр робіт, які необхідно виконати, та заходів, що проводяться. Досвід волонтерів, що надають стоматологічну допомогу у різних країнах, різний і залежить від локації країни, в якій надають допомогу, потреб місцевого населення, конкретної місії волонтерського проєкта.

Як зазначено у [7] волонтерські місії забезпечують проведення наступної діяльності: а).профілактична стоматологічна допомога; б).навчання правильній гігієні порожнини рота; в).загальні процедури з догляду за порожниною рота у дітей різного віку; г).кринінг стоматологічного здоров'я; д).хірургічні маніпуляції (видалення зубів); е).терапевтичне лікування (реставрації зубів, лікування кореневих каналів); ж).робота лікаря-гігієніста (професійна гігієна порожнини рота) з).обслуговування стоматологічного обладнання; к).інша допомога, пов'язана з роботою мобільної стоматологічної клініки; л).надання високоспеціалізованої стоматологічної допомоги (ортодонтія, щелепно-лицьова хірургія).

Волонтерські стоматологічні місії за кордоном

Щорічно організовується велика кількість волонтерських програм для надання стоматологічної допомоги малозабезпеченому населенню країн, що розвиваються, в яких беруть участь як досвідчені лікарі-стоматологи, так і студенти старших курсів і інтерни.

Прикладом таких волонтерських програм (місій) можуть бути наступні.

Love Volunteers організують волонтерські програми в різних країнах за різними напрямками діяльності – медицина, освіта, спорт, культура, будівництво, соціальний захист тощо [18].

Love Volunteers почали свою діяльність в 2009 році з акцентом на прозорість, доступність і створення стійких змін в спільнотах по всьому світу. Заснована в 2009 році, вони швидко стали шанованими волонтерськими організаціями за кордоном. За перше десятиліття вони відправили за кордон більше 20 000 волонтерів. Популярність *Love Volunteers* продовжує зростати: за останній рік їх вибрали більше 4000 волонтерів.

Love Volunteers організують наступні місії надання стоматологічної допомоги:

➤ в *Ла-Сейба, Гондурас* [6]: Ця програма була створена з метою реально змінити життя бідних жителів Ла-Сейба, надаючи стоматологічні послуги, до яких в іншому випадку вони не змогли б отримати доступ. На жаль, державна система охорони здоров'я в Гондурасі – одна з найгірших в Латинській Америці, в результаті чого лікарні не мають достатніх ресурсів і погано оснащені, і, навіть, велике стоматологічне відділення в найбільшій державній лікарні Ла-Сейба не є винятком. Багато хто просто не може дозволити собі лікування, що призводить до того, що виліковні захворювання порожнини рота залишаються невиліковані, погіршуються і призводять до інфекцій і серйозних захворювань. Ця програма дійсно змінює життя найбільш вразливих верств суспільства, надаючи безкоштовне стоматологічне лікування, профілактичну допомогу та освіту, змінюючи їх життя.

➤ в *Мандевілі, Ямайка* [17]: Бідні на Ямаїці просто не можуть дозволити собі стоматологію, що завдає великої шкоди їх здоров'ю. Хоча існує деякий доступ до стоматологічної допомоги через кілька доступних державних центрів і лікарень, проблеми з транспортуванням і вартість перешкоджають отриманню стоматологічної допомоги. Ті, хто має доступ до державної системи, скаржаться на те, що вона перевантажена, не укомплектована кадрами і не має достатніх ресурсів. Ця дивовижна програма надає стоматологічну допомогу бідним верствам населення, щоб забезпечити її доступність тим, хто найбільше її потребує.

За підтримки Американської асоціації стоматологів ADA були здійснені та заплановані на наступний рік волонтерські програми у таких країнах як *Еквадор, Гватемала, Коста-Ріка, Гондурас, Непал, Перу, Танзанія* [15].

Ці програми: *Global Health Outreach/Christian Medical and Dental Associations* [15]; *Global Dental Relief* [11]; *Open Wide Foundation* [19]; *International Medical Relief* [16]; *Somos Amigos Medical Missions* [22]; *Belize Mission Project* [23]; *Faith in Practice* [9].

Global Health Outreach/Christian Medical and Dental Associations – це короткострокова програма міжнародних місій, присвячена наданню медичної допомоги та поширенню Євангелія шляхом відправки медичних, стоматологічних та хірургічних бригад по всьому світу.

Щороку відправляється від 40 до 50 команд по всьому світу в такі країни, як Сальвадор, Східна Африка, Індія, Тихоокеанський регіон, Центральна Азія, Нікарагуа, Близький Схід і багато інших. У рамках цих поїздок надається кваліфікована медична та стоматологічна допомога, а також розвиваються національні церкви, поширюється інформація щодо Євангелія, піклуються про бідних і нужденних.

Групи *Global Health Outreach* займаються наданням амбулаторної первинної медико-санітарною допомогою та стоматологією, а також надають хірургічні послуги в малих і великих лікарнях. Організація співпрацює з тими, хто зосереджений на служінні людям в складних регіонах по всьому світу, де вони

діляться любов'ю Спасителя на ділі. Багато команд також служать нужденним в Америці, де можливі відкрита евангелізація і учнівство як словом, так і ділом.

Global Dental Relief: Місія *Global Dental Relief (GDR)* – надавати безкоштовну стоматологічну допомогу дітям по всьому світу, в Непалі, Індії, Гватемалі, Мексиці, Кенії і Камбоджі. Команди стоматологів-добровольців, гігієністів, асистентів і добровольців загального профілю проводять лікування і профілактику в стоматологічних клініках, які обслуговують дітей в школах і віддалених селах.

Місія *Global Dental Relief* почалась з надання волонтерської допомоги у 2001 році у Непалі, де була створена перша клініка проєкту. У 2004 році волонтери *GDR* продовжили надання стоматологічної допомоги у двох містах Індії (Делі та Ладакх). У 2007 році *GDR* почали роботу з корінним населенням високогірних районів майя в Гватемалі. У 2013 році *GDR* розширила свою діяльність на Кенію та Камбоджу. В 2021 році *GDR* розширить свою діяльність на півострів Юкатан в Мексиці.

Open Wide Foundation [19]: це гуманітарна стоматологічна організація, місія якої полягає в тому, щоб значно поліпшити здоров'я порожнини рота в спільнотах, в яких це дуже необхідно. *Open Wide Foundation* складається з групи стоматологів, стоматологів-професіоналів і лідерів стоматологічної індустрії, які вносять свій внесок в місцеві проєкти, включаючи постійні стоматологічні клініки, суспільні організації, професійні програми наставництва і профілактики, що разом обслуговуються місцевими громадами.

Модельна клініка *Open Wide* розташована у Гватемалі (місто Перонія).

Гватемала для надання допомоги обрана не випадково. Гватемала – є найбільш бідною країною в Латинській Америці, більше 50% населення якої живуть за межою національної бідності, 15% населення знаходяться на рівні крайньої бідності, місцеві жителі намагаються задовольнити лише базові потреби, але на жаль, догляд за ротою порожниною не входить в цей перелік. Карієс та його ускладнення, захворювання пародонта, абсцеси, флегмоги тощо значно погіршують життя як дітей, так і дорослих.

Створення клініки на місцях досить проблематична справа через високоартістичність сучасного обладнання.

У відповідь на це *Open Wide Foundation* заснувала так звані віддалені клініки, для отримують стоматологічне обладнання з США і підбирають його для місцевих муніципалітетів, у яких є можливість укомплектувати клініку і постачати її обладнанням, але не в змозі покрити первинні витрати на їх оснащення. План, запропонований *Open Wide*, дозволяє співтовариствам, для яких доступ до стоматологічної допомоги був лише мрією, мати місцеву діючу клініку за дуже короткий період часу. Стоматологам і персоналу з цих нових клінік пропонуються запрошення для навчання і навчання в нашій клініці *Peronia*.

Somos Amigos Medical Missions [22]: добровольча, нерелігійна та неполітична організація, місія якої полягає в покращенні життя малозабезпеченого населення через надання кваліфікованої медичної та стоматологічної допомоги.

Організація здійснює свою місію в Домініканській Республіці вже більше 20-ти років, де більше половина сільських домініканців майже не має доступу до медичної допомоги. За цей час волонтери *Somos Amigos Medical Missions* надали стоматологічну допомогу більш ніж 23 500 мешканців республіки.

Belize Mission Project [23]: позаконфесійний проєкт, який наслідують іудео-християнські віруваннями. мета якого - не тільки задовольнити потреби жителів Белізу в медичній допомозі, а й задовольнити потреби тих, хто надає допомогу. Даний проєкт спрямований на покращення не лише стоматологічного здоров'я, а й призначений задовольнити духовні потреби людей.

Цей проєкт розпочався в 1993 році. Спочатку він називався «Місія Fishin'». У той час поїздка була зосереджена на двох речах: стоматологічна / медична місія і професійна рибалка. Доктор Френк Уїппс, практикуючий ортодонт зі штату Іллінойс, був одним з людей, які допомогли розпочати «Місію риболовлі». Він почав відчувати внутрішнє бажання зосередитися виключно на стоматологічній та медичній місії. Це бажання поділяли багато з уже постійних учасників групи. В результаті був сформований «Проєкт місії Белізу» – *Belize Mission Project*.

Група, яка приїжджає в Беліз не менше одного тижня на рік, зазвичай складається з приблизно 40 стоматологів, лікарів загального профілю, помічників лікаря, медичних сестер, зубних гігієністів, зубних техніків, помічників загального профілю і всіх, хто знаходиться між ними.

Волонтерська організація *Plan My Gap Year (PMGY)* [21] як провідна волонтерська організація, яка займається волонтерством за кордоном в різних областях, в тому числі в медицині і стоматології, працює в 17 країнах Африки, Азії та Південної Америки. Заснована в 2011 році, *PMGY* щорічно направляє за кордон понад 4000 волонтерів. Вони відомі своїм прагненням до стійких змін в місцевих громадах.

Серед їх стоматологічних проєктів, відомі наступні: *Volunteer for Medical Care in Kumasi, Ghana; Medical Volunteering in Arusha, Tanzania*

Тривалість місій від 2 до 24 тижнів. Впродовж цього часу надається стоматологічна допомога (терапевтична, хірургічна, ортопедична) місцевому населенню Гани та Танзанії, з обов'язковим навчанням гігієни порожнини рота в домашніх умовах та проведення уроків з профілактики [7,21].

Компанія *Maximo Nivel* [7], заснована в 2003 році, поєднує в собі навчання, стажування та волонтерство у різних країнах Латинської Америки, насамперед в *Коста-Риці, Гватемалі і Перу*. *Maximo Nivel* пропонує різні програми в Латинській Америці для тих, хто хоче працювати волонтером і стажуватися за кордоном, а також вивчати іспанську мову. Максимо Нівел, який зробив багато для значущих змін в неблагополучних співтовариствах Латинської Америки, визнаний одним з провідних постачальників волонтерських програм в

регіоні.

Maximo Nivel в даний час пропонує кілька волонтерських програм для студентів-стоматологів, серед яких [7]: *Medical and Healthcare Volunteering in Costa Rica, Guatemala, or Peru*; *Medical Internship in Costa Rica, Guatemala, or Peru*.

Projects Abroad – одна з найбільших міжнародних волонтерських організацій в світі, щорічно відправляє за кордон понад 10 000 волонтерів і стажистів та проводить велику кількість волонтерських проєктів, які сприяють покращенню життя малозабезпечених прошарків населення у таких країнах як *Непал, Гана, Ямайка, Мексика, Аргентина, Шрі-Ланка, Танзанія та В'єтнам* [7].

Проєкт *Projects Abroad*, рекламований такими великими виданнями, як *The New York Times* і *BBC*, заслужив похвалу за чудову підтримку всередині країни, високоякісну волонтерську діяльність за кордоном і тісні зв'язки на місцевому рівні.

Зараз у *Projects Abroad* проводяться та заплановані на наступний рік такі стоматологічні волонтерські програми: *Dentistry Internship в Танзанії, Гані, Мексиці, Індії, Аргентині, Непалі, Шрі-Ланці, на Ямаїці* [7,8]. Найбільше такі програми підходять для студентів-стоматологів та інтернів, в рамках яких вони не лише навчаються, спостерігають за роботою місцевих стоматологів та набувають міжнародного досвіду, але і проводять презентації із гігієни порожнини рота та профілактики основних стоматологічних захворювань серед дітей та підлітків у місцевих школах, а також проводять клінічний прийом [8].

GoEco – міжнародна волонтерська організація з найвищим рейтингом, заснована досвідченими волонтерами в 2006 році, що реалізує понад 150 ініціатив по всьому світу. Програми *GoEco* були ретельно розроблені, щоб забезпечити волонтерам бажаний досвід і максимальну користь спільноті [74].

Серед волонтерських програм з надання стоматологічної допомоги *GoEco* пропонує наступні [12]: *Medical, Nursing and Dentistry Program in Galle, Sri Lanka*; *Community Health Education Project in Samraong, Cambodia*, остання спрямована на розширення освіти дітей в сільських районах Камбоджі з питань здоров'я. Основні напрямки діяльності волонтерів включають підготовку уроків по здоров'ю, підвищення обізнаності про проблеми зі здоров'ям і демонстрацію основних гігієнічних процедур, включаючи миття рук і чищення зубів [7,12].

Флоридська місія милосердя (FLA-MOM) – це великомасштабна дводенна професійна стоматологічна клініка, яка безкоштовно надає допомогу будь-якому пацієнту з метою обслуговування малозабезпечених та незастрахованих людей у *Флориді (США)* – тих, хто інакше б не звернувся до стоматолога через брак коштів. Наразі зараз вже є програма даної місії на 2021 рік [10].

A Broader View Volunteers (ABV) – організація, заснована у 2007 році, координує волонтерські проєкти за кордоном по всьому світу, в тому числі в *Перу, Еквадорі, Гондурасі, Непалі, Танзанії, Гватемалі, Уганді і Індії*. Маючи більш ніж 20-річний досвідом роботи в галузі, *ABV* пишається своєю прихильністю обслуговування і є афілійованою особою з такими установами, як Медична школа Університету Массачусетсу і Американська асоціація студентів-медиків [7].

ABV організує волонтерську місію із надання стоматологічної допомоги в *Гондурасі – Dental Volunteer Program in La Ceiba, Honduras*, в рамках якої місцевому населенню надається терапевтична допомога (лікування кореневих каналів), хірургічна допомога (видалення зубів), а також уроки із гігієни порожнини рота та профілактики стоматологічних захворювань, на останньому пункті особливо наголошується оскільки більшість населення не має належного доступу до стоматології, і тому необхідно навчити їх догляду за ротовою порожниною [7].

Організація *Frontier* [7], яка була заснована в 1989 году, за перші три десятиліття відправив за кордон більше 100 тисяч волонтерів, які надали допомогу великій кількості людей, провели наукові дослідження та опублікували більше 600 наукових робіт.

Frontier проводить наступні волонтерські стоматологічні місії: *Maldives Dentistry Placement, Dentistry Placement in Samaná, Dominican Republic*.

Жителі цих країн не мають вільного доступу до стоматологічної допомоги і такі волонтерські місії сприяють покращенню як стоматологічного здоров'я, обізнаності щодо профілактики захворювань зубів, догляду за зубами, так і поліпшенню загального здоров'я та самопочуття [7].

Компанія *Volunteering Journeys* [7], створена в 2014 році, організує та проводить волонтерські заходи в *Азії і Африці*. Компанія *Volunteering Journeys*, заснована досвідченими волонтерами, прагне об'єднати захоплення подорожами і громадськими роботами, щоб забезпечити волонтерські програми за кордоном, які і корисні, і запам'ятовуються на все життя.

Volunteering Journeys залучають вчених, лікарів, вчителів та громадських діячів до всіх своїх програм, які реалізуються в таких країнах, як *Камбоджа, Шрі-Ланка, Непал і Індія*. Однією із таких програм є *Dentistry Volunteering in India* – стоматологічне волонтерство в Індії. Реалізується ця програма у двох містах Індії впродовж від 2 до 12 тижнів [7].

В Україні також є волонтерська програма із надання фахової стоматологічної допомоги військовим-захисникам України, які беруть участь у антитерористичній операції на сході країни – «*ТриЗуб Дентал*». Стоматологічну допомогу бійцям надають у прифронтовій зоні, тим, хто не може покинути свої позиції, стоматологічні маніпуляції проводять безпосередньо на лінії фронту за допомогою мобільного стоматологічного кабінету.

ТриЗуб Дентал — волонтерський проєкт, створений 1 червня 2015 року. Метою діяльності є надання

стоматологічної допомоги бійцям, що виконують завдання за призначенням на сході України в районі проведення АТО/ООС. Спільноту заснував запорізький волонтер, капітан запасу Збройних сил України — Ященко Ігор Константинович [1]. Проект фінансується з добровільних внесків Національної спілки стоматологів України, української діаспори та волонтерів.

Логістичний центр проекту з назвою «Домік» розміщено у гостьовому будиночку компанії «Вода Донбасу» в селі Карлівка на Донеччині. Тут відбувається основне планування ротаций лікарів та проведення лікування, освоюються новітні технології та безоплатно надається повний комплекс сучасної стоматологічної допомоги військовослужбовцям, добровольцям та місцевим мешканцям [4].

«ТриЗуб Дентал» згуртував лікарів, медичні компанії, виробників медобладнання і зуботехнічні лабораторії, які підтримують ініціативу надання стоматологічної допомоги на фронті, як волонтери [2].

Бійців лікують професійні стоматологи з усієї країни. За п'ять років існування кабінетів, згідно журналів запису проєкту, виліковано понад 30 тисяч пацієнтів. Для забезпечення стоматологічною допомогою більшої кількості бійців створено 8 мобільних стоматологічних кабінетів для цієї волонтерської місії та ще 9 кабінетів зібрано та передано волонтерами проєкту на баланс військовослужбовців.

«ТриЗуб», «ТриЗуб-2», «ТриЗубчик», «ТриЗубчик-2», «ТриЗуб-Аліса», «Крокодил», «Слон» та «Слоненя» — автівки, які є пересувними стоматологічними комплексами для роботи лікарів-волонтерів. Всі вони мають різні габарити та оптимально пристосовані для надання якісної стоматологічної допомоги у польових умовах за сучасними протоколами лікування [4].

ОБГОВОРЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Незважаючи на значні переваги добровольчого підходу (волонтерства) в стоматології (табл.1), при детальному аналізі волонтерської стоматологічної діяльності *Han S.J, Quiñonez C.* [13], *Holmgren C., Benzian H.* [14] у своїх роботах виявляють певні негативні аспекти даного явища.

1. *Недолік охоплення і стійкості.* Здебільшого стоматологи-добровольці відвідають певну країну, певну місцевість протягом кількох тижнів і переважно надають таку допомогу, яка спрямована на полегшення зубного болю – в більшості випадків це видалення зубів. Хоча такі дії спрямовані на вирішення безпосередніх індивідуальних проблем зі здоров'ям порожнини рота у тих, хто отримує допомогу, безперервність догляду після повернення добровольців додому зазвичай є серйозною проблемою. Оскільки період перебування волонтерів в приймаючому суспільстві обмежений, кількість людей, які отримують допомогу, відносно невелика. Таким чином, така модель стоматологічного волонтерства, в основному заснована на безпосередньому практичному стоматологічному лікуванні добровольцями, створює проблеми з охопленням і стійкістю, а також піднімає ряд етичних питань, які зазвичай залишаються без відповіді [14].

Таблиця 1.

Переваги та недоліки добровольчого підходу в стоматології як форми реалізації державно-громадянського партнерства

	<ul style="list-style-type: none">✓ Покращення доступу до медичної стоматологічної допомоги для населення за рахунок збільшення кількості фахівців галузі✓ Надання висококваліфікованої допомоги спеціалістами в певній галузі✓ Використання сучасного дороговартісного обладнання, матеріалів, інструментів для надання стоматологічної допомоги✓ Надання стоматологічної допомоги із використанням найновітніших технологій✓ Поява довіри у людей до іноземних фахівців, які надають допомогу в рамках волонтерських місій і як наслідок, поява довіри до медицини загалом і стоматології зокрема	 <ul style="list-style-type: none">*Короткотривалість місії;*Відсутність адаптації до місцевих систем охорони здоров'я;*Відсутність ефективних систем забезпечення якості і контролю роботи;*Створення залежності від неурядових організацій;*Відсутність відповідальності за дії волонтерів та неурядових організацій. <p>Як наслідок – знищення місцевої системи охорони здоров'я та довіри до місцевих лікарів.</p>
---	---	---

2. *Відсутність ефективних систем забезпечення якості і контролю роботи.* Аналіз діяльності НУО, що організують та проводять стоматологічні волонтерські місії показав, що забезпечення якості допомоги, що надається, не завжди у центрі уваги цих організацій, навіть при наявності затверджених протоколів лікування. Досить часто до складу персоналу добровільних місій входять студенти-стоматологи, які не мають належного досвіду клінічної роботи, або лікарі-стоматологи, які у складі місій працюють не за спеціальністю, і відсутність контролю якості виконаних робіт викликає занепокоєння. Для моніторингу клінічних маніпуляцій і освітніх програм можуть знадобитися обов'язкові стандарти, щоб забезпечити високий рівень медичного обслуговування в приймаючих країнах. Дослідження також виявило значний недолік дослідницької обізнаності,

причому більшість стоматологічних НУО ніколи не отримували наукових рекомендацій, і дві третини цих груп визнали за непотрібне шукати наукову підтримку [13,14].

3. *Відсутність відповідальності за дії волонтерів та неурядових організацій.* За повідомленнями *Benzian et al.* в стоматологічних волонтерських організаціях відсутня підзвітність, що підтверджується відсутністю контролю якості та контролю роботи. Постановка цілей, а також моніторинг та оцінка результатів втручань застосовуються лише декількома організаціями. Це означає, що, хоча на волонтерські програми може бути витрачено багато часу, зусиль і ресурсів, результати в плані поліпшення здоров'я порожнини рота залишаються неоднозначними [14].

4. *Волонтерські стоматологічні місії – короткотривалі.* На сьогоднішній день, більшість стоматологічних місій тривають кілька тижнів і стоматологи-волонтери приділяють особливу увагу проведенню терапевтичних маніпуляцій, проте немає стратегії подальшого розвитку стоматологічної сфери в приймаючій країні, такі країни не отримують вигоду в довгостроковій перспективі, лише швидка вигода. Така модель, орієнтована на стоматолога, є нереалістичним варіантом для багатьох країн, що розвиваються, оскільки на місцях немає достатньої кількості стоматологів для продовження лікування пацієнтів після відходу добровольців, а лікувальний підхід, як правило, дуже дорогий, щоб його могли використовувати місцеві системи охорони здоров'я.

Через брак стоматологів в *багатьох країнах, що розвиваються*, надання базової стоматологічної допомоги залежить від спеціалістів, які не є стоматологами. Звісно, що всі люди заслуговують на отримання якісної висококваліфікованої стоматологічної допомоги, проте цей аргумент не вирішує проблему обмеженості ресурсів і заохочує нав'язування невідповідного короткострокового підходу до умов країн, що розвиваються [13].

5. *Ігнорування місцевих систем охорони здоров'я.* Цей недолік частково пояснюється та витікає із попереднього. Як правило, волонтерська стоматологічна допомога здійснюється на найвищому рівні із застосуванням найкращих матеріалів, інструментів, обладнання та технологій, що недоступне для місцевої системи охорони здоров'я. Таким чином, більшість НУО, які організують волонтерські стоматологічні програми та місії, не інтегрують та не адаптують свою діяльність до місцевих умов, до місцевої вже існуючої системи охорони здоров'я, на що вказують у своїх роботах *Han S.J., Quiñonez C.* [84], *Holmgren C., Benzian H.* [14].

Більшість поточних волонтерських місій короткострокові і зосереджені на ефективності і продуктивності волонтерів, замість того, щоб намагатися зрозуміти можливості і обмеження приймаючої спільноти, щоб доповнити місцеву структуру охорони здоров'я. У кращому випадку це може привести до знецінення статусу місцевого працівника системи охорони здоров'я. Що ще гірше, це може також привести до прямої конкуренції і підірвати будь-які місцеві зусилля по зміцненню системи охорони здоров'я, а також підірвати власні стратегії профілактичних заходів та заходів із догляду за порожниною рота.

Наприклад, в Мозамбіку стоматологи відзначили зменшення кількості пацієнтів після від'їзду міжнародних волонтерів, оскільки розважальні освітні семінари і сучасні методи лікування припинені, а місцевим лікарям вони були недоступні. Проте пацієнти просили місцевих стоматологів використовувати устаткування і матеріали, які надають добровольці, такі як місцеві анестетики і сучасні засоби для видалення зубного каменю. Коли місцеві стоматологи не змогли виправдати очікування пацієнтів, останні розглядали цих фахівців як нижчих за кваліфікацією та якістю послуг, що надаються, і вирішували чекати волонтерів з інших країн. Крім того, коли стоматологи в країнах, що розвиваються незадоволені своїм становищем, вони можуть покинути свої країни. Такий «витік мізків» спостерігалася в медицині в *країнах Африки на південь від Сахари*, що стало серйозною проблемою для місцевої охорони здоров'я. Хоча лікування, що надається волонтерами, є вищим пріоритетом в регіонах, де відсутня існуюча система догляду за порожниною рота, кінцевою метою має бути розширення можливостей місцевої охорони здоров'я і сприяння навчання місцевих лікарів-стоматологів передовим технологіям лікування та забезпечення їх сучасним обладнанням [13,14].

6. *Створення залежності від неурядових організацій.* *Holmgren C., Benzian H.* [14] відмічають, що робота НУО всередині країни і надання допомоги волонтерами може дати країнам ілюзію благополуччя, можливість покладатися на зовнішню допомогу, а не на розробку власних ефективних систем надання медичної та стоматологічної допомоги та підготовку кадрів.

НУО, які забезпечують повний цикл волонтерської місії від планування до її реалізації, а також стоматологи-волонтери для досягнення місії поліпшення здоров'я порожнини рота в першу чергу, повинні погодитися, що в тому вигляді, в якому зараз існує стоматологічне волонтерство, в майбутньому існувати не може.

Як *Han S.J., Quiñonez C.* [13], так *Holmgren C., Benzian H.* [14] для забезпечення успішної волонтерської роботи із користю для країн, яким надається допомога, пропонують змінити вектор діяльності. Для внесення значних успіхів і довгострокового вкладу в глобальне здоров'я порожнини рота, але для досягнення цього необхідно перейти від традиційної парадигми прямого надання послуг до парадигми нарощування потенціалу місцевого медичного персоналу та зміцнення здоров'я. У найбідніших країнах і суспільствах акцент необхідно робити на профілактиці захворювань порожнини рота і знеболенні, де це можливо, як на частині загального медичного обслуговування, а також навчання базовим стоматологічним маніпуляціям лікарів-нестоматологів. Ефективність діяльності стоматологічних волонтерів та НУО повинна бути підвищена за рахунок партнерства з урядом, професійними асоціаціями, університетами та освітнім сектором, промисловістю та іншими НУО [13,14].

Висновок. Добровольчий підхід в стоматології як форма реалізації державно-громадянського партнерства, незважаючи на значні переваги та позитивні сторони, серед яких надання якісної висококваліфікованої стоматологічної допомоги незахищеним та малозабезпеченим верствам населення, має такі недоліки як: короткотривалість, відсутність адаптації до місцевих систем охорони здоров'я, відсутність ефективних систем забезпечення якості і контролю роботи, створення залежності від НУО, відсутність відповідальності за дії волонтерів та НУО. Як наслідок – знецінення місцевої системи охорони здоров'я та довіри до місцевих лікарів. Для ефективної реалізації волонтерських програм у майбутньому в рамках взаємодії між державою та НУО необхідно перейти від традиційної концепції безпосереднього надання стоматологічної допомоги до концепції нарощування потенціалу місцевого медичного персоналу та зміцнення здоров'я: необхідно більше уваги та часу приділяти профілактиці стоматологічних захворювань, а також навчання місцевих стоматологів сучасним методам діагностики та лікування, а також сприяти матеріально-технічному обладнанню місцевих стоматологічних служб.

Список використаних джерел.

1. Волонтерство та самоврядування у стоматології: проект Ігоря Ященко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://novilidery.com/news/volonterstvo-ta-samovryaduvannya-u-stomatologii-proekt-igorya-yaschenko>
2. Волонтерському стоматологічному руху – 5 років [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://armyinform.com.ua/2020/02/volonterskomu-stomatologichnomu-ruhu-5-rokiv/>
3. Павленко О.В. Медична стоматологічна допомога в моделях медичного страхування різних країн / О.В.Павленко, О.М.Вахненко, Л.Г.Єрмакова [та ін.] // Сучасна стоматологія. – 2019. – №5. – С.100-103.
4. Тризуб Дентал: волонтерський проєкт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%80%D0%B8%D0%B7%D1%83%D0%B1_%D0%94%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%BB
5. Чопчик В. Державно-приватне партнерство – модель для реформування університетської клініки / В.Чопчик // Ukrainian scientific medical youth journal. – 2019. – №4 (112). – С.47-53.
6. Dental Internship Honduras [Electronic resource]. – Available from: <https://www.lovetovolunteers.org/destinations/volunteer-honduras/dental-internship-la-ceiba>
7. Dental Volunteer Abroad & Medical Mission Trips | Dentists & Students [Electronic resource]. – Available from: https://www.volunteerforever.com/article_post/dental-volunteer-abroad-medical-mission-trips-dentists-students/
8. Dentistry Internships Abroad: Dental Shadowing Opportunities To Drive Your Medical Career Forward [Electronic resource]. – Available from: https://www.projects-abroad.org/intern-abroad/dentistry/?utm_source=volunteerforever.com&utm_medium=referral&utm_campaign=dental-volunteer-abroad-medical-mission-trips-dentists-students
9. Faith In Practice: Life Changing Medical Mission [Electronic resource]. – Available from: <https://faithinpractice.org/>
10. Florida Mission of Mercy [Electronic resource]. – Available from: <https://www.floridadental.org/foundation/programs/mission-of-mercy>
11. Global Dental Relief [Electronic resource]. – Available from: <https://www.globaldentalrelief.org/>
12. GoEco [Electronic resource]. – Available from: https://www.goeco.org/area/volunteer-in-asia/sri-lanka/medical-nursing-and-dentistry-program?utm_source=volunteerforever.com&utm_medium=referral&utm_campaign=dental-volunteer-abroad-medical-mission-trips-dentists-students
13. Han S.J. Dental Volunteerism: Is the Current Model Working? / S.J.Han, C.Quiñonez // J Can Dent Assoc. – 2013. – Vol.79. – P.d69. – Available from: <https://jcd.ca/article/d69>
14. Holmgren C. Dental volunteering – a time for reflection and a time for change / C.Holmgren, H.Benzian // British Dental Journal. – 2011. – Vol. 210. – P.513–516. – doi.org/10.1038/sj.bdj.2011.426. – Available from: <https://www.nature.com/articles/sj.bdj.2011.426#citeas>
15. International Dental Volunteer Trip Calendar [Electronic resource]. – Available from: <https://www.ada.org/en/member-center/international-dental-volunteer-program/international-dental-volunteer-trip-calenda>
16. International Medical Relief [Electronic resource]. – Available from: <https://internationalmedicalrelief.org/>
17. Jamaica Dental Volunteering [Electronic resource]. – Available from: <https://www.lovetovolunteers.org/destinations/volunteer-jamaica/dental-internship-mandeville>
18. LoveVolunteers [Electronic resource]. – Available from: https://www.lovetovolunteers.org/?utm_source=volunteerforever.com&utm_medium=referral&utm_campaign=dental-volunteer-abroad-medical-mission-trips-dentists-students
19. Open Wide Foundation [Electronic resource]. – Available from: <https://openwidefoundation.org/>
20. Oral Health [Electronic resource]. – Available from: https://www.who.int/news-room/factsheets/detail/oral-health?utm_source=volunteerforever.com&utm_medium=referral&utm_campaign=dental-volunteer-abroad-medical-mission-trips-dentists-students
<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/j.1875-595X.2011.00035.x>

21. Plan My Gap: Medical Missions [Electronic resource]. – Available from: <https://www.planmygapyear.com/medical-mission-trips>
22. Somos Smigos. Medical missions [Electronic resource]. – Available from: <https://somosamigos.org/>
23. Mission Finder. “Belize Mission Project”, available at: <https://missionfinder.org/organizations/belize-mission-project-2/> (Accessed: 20.12.2020). <http://www.belizemissionproject.com/main.html>

References.

1. Novilidery (2019), “Volunteering and self-government in dentistry: a project by Igor Yashchenko”, available at: <https://novilidery.com/news/volonterstvo-ta-samovryaduvannya-u-stomatologii-proekt-igorya-yaschenko> (Accessed 20 December 2020).
2. ArmiyaInform (2020), “Volunteer dental movement - 5 years”, available at: <https://armyinform.com.ua/2020/02/volonterskomu-stomatologichnomu-ruhu-5-rokiv/> (Accessed 20 December 2020).
3. Pavlenko, O.V. Vakhnenko, O.M. Yermakova, L.H. Pavlenko, M.O. Fefer, E.I. and Averbukh, J.F. (2019), “Medical dental care in health insurance models of different countries”, *Suchasna stomatolohiia*, Vol. 5, pp. 100-103.
4. Wikipedia (2020), “Tryzub Dental: volunteer project”, available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%80%D0%B8%D0%B7%D1%83%D0%B1_%D0%94%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%BB (Accessed 20 December 2020).
5. Chopchyk, V. (2019), “Public-private partnership – a model for reforming the university clinic”, *Ukrainian scientific medical youth journal*, Vol. №4 (112), pp. 47-53.
6. Dental Internship Honduras (2020), “The Dental Internship”, available at: <https://www.lovetovolunteers.org/destinations/volunteer-honduras/dental-internship-la-ceiba> (Accessed 20 December 2020).
7. VolunteerForever (2020), “Dental Volunteer Abroad & Medical Mission Trips Dentists & Students”, available at: https://www.volunteerforever.com/article_post/dental-volunteer-abroad-medical-mission-trips-dentists-students/ (Accessed 20 December 2020).
8. ProjectsAbroad (2020), “Dentistry Internships Abroad: Dental Shadowing Opportunities To Drive Your Medical Career Forward”, available at: https://www.projects-abroad.org/intern-abroad/dentistry/?utm_source=volunteerforever.com&utm_medium=referral&utm_campaign=dental-volunteer-abroad-medical-mission-trips-dentists-students (Accessed 20 December 2020).
9. Faith In Practice: Life Changing Medical Mission (2020), “Mission and History”, available at <https://faithinpractice.org/mission-history> (Accessed 20 December 2020).
10. Florida Dental Association (2020), “Florida Mission of Mercy”, available at: <https://www.floridadental.org/foundation/programs/mission-of-mercy> (Accessed: 20.12.2020).
11. Global Dental Relief (2020), “Dental Volunteers”, available at: <https://www.globaldentalrelief.org/volunteer-overseas/dental-professional-work-descriptions/> (Accessed 20 December 2020).
12. GoEco (2020), “Volunteer Abroad”, available at: https://www.goeco.org/area/volunteer-in-asia/sri-lanka/medical-nursing-and-dentistry-program?utm_source=volunteerforever.com&utm_medium=referral&utm_campaign=dental-volunteer-abroad-medical-mission-trips-dentists-students (Accessed 20 December 2020).
13. Han, S. (2013), “Dental Volunteerism: Is the Current Model Working?”, *J Can Dent Assoc*, Vol.79, P. 69.
14. Holmgren, C. and Benzian, H. (2011), “Dental volunteering – a time for reflection and a time for change”, *British Dental Journal*, Vol. 210, pp.513–516.
15. American Dental Association (2020), “International Dental Volunteer Trip Calendar”, available at: <https://www.ada.org/en/member-center/international-dental-volunteer-program/international-dental-volunteer-trip-calenda> (Accessed 20 December 2020).
16. International Medical Relief (2020), “Our Mission”, available at: <https://internationalmedicalrelief.org/about-us/#mission> (Accessed 20 December 2020).
17. LoveVolunteers (2020), “Jamaica Dental Volunteering”, available at: <https://www.lovetovolunteers.org/destinations/volunteer-jamaica/dental-internship-mandeville> (Accessed 20 December 2020).
18. LoveVolunteers (2020), “Life-changing Intercultural Experiences”, available at: https://www.lovetovolunteers.org/?utm_source=volunteerforever.com&utm_medium=referral&utm_campaign=dental-volunteer-abroad-medical-mission-trips-dentists-students (Accessed 20 December 2020).
19. Open Wide Foundation (2020), “Who We Are”, available at: <https://openwidefoundation.org/about/overview/> (Accessed 20 December 2020).
20. Oral Health (2020), “Key Facts”, available at: https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/oral-health?utm_source=volunteerforever.com&utm_medium=referral&utm_campaign=dental-volunteer-abroad-medical-mission-trips-dentists-students (Accessed 20 December 2020).
21. Plan My Gap (2020), “Medical Missions”, available at: <https://www.planmygapyear.com/medical-mission-trips> (Accessed 20 December 2020).
22. Somos Smigos (2020), “Medical Missions”, available at: <https://somosamigos.org/> (Accessed: 20 December 2020).

23. Mission Finder (2020), "Belize Mission Project", available at: <https://missionfinder.org/organizations/belize-mission-project-2/> (Accessed 20 December 2020).

Стаття надійшла до редакції 20.01.2021 р.